

երկար ատեն եւ աւելի զուտ ձեռով քան բիւ-
զանդական եկեղեցիները, հին հեյլենական ե-
ղանակներու գիծն ու հրապոյրը:

Մովսէս Խորենացիի եւ Ներսէս Շնորհալիի
մեծ շարադրութիւններէն ետքն է մանաւանդ
որ եկեղեցական երաժիշտները մտահոգուած
կը տեսնենք մեղեդիական զծաղրութիւնները,
իրենց երգին զարդային ու կշռական խմբաւո-
րումները սեւեռելու: ԺԲ. զարուն ապրող Տա-
րօնեցի Խաչատուր վարդապետի մը անունը
կապուած է հայկական հին խաղերու այդ շա-
հեկան ու հետաքրքրաշարժ նօթադրութեան
վերջնական կազմակերպումին: Պէտք է ուսում-
նասիրած ըլլալ այդ ժամանակներու հին ձեռա-
գիրները որոնք կը պարունակեն Պատարագի
երգեցողութիւնը, ժամագիրքի մեղիզմ-
ները կամ Շարակնոցի եղանակները, զաղա-
փար մը կազմելու համար այն յարգանքի մա-
սին որ հին խաղադիրներն ունէին երաժշտու-
թեան համար որուն զաղտնիքները կը փոխան-
ցէին: Որովհետեւ աստուածային պաշտամուն-
քի սահմանուած զրբերու վերաբերելուն հա-
մար չէ միայն, այլ մեղեդիական արուեստին
իսկ սիրոյն համար ալ է որ այդ խաղերու գի-
ծերը անհուն խնամքով զծուած են, ծիրանիով
ու մանուշակագոյնով չքաւորուած, ոսկիով ու
արծաթով լուսադարձուած:

Աւա՛ղ, այն աղէտներուն հետ որ Հայաս-
տանի քաղաքական կործանումը լրացուցին,
այդ խաղերու որոշ իմաստը տակաւ առ տակաւ
մոռուեցաւ. պէտք եղաւ այնուհետեւ շատա-
նալ բերանացի աւանդութիւնով մը, հոս ու
հոն տարբեր աղղեցութեանց ենթարկուած:
Բայց իր ամբողջութեան մէջ, հայկական ծէսի
եկեղեցական մեղեդին եւ անոր զործադրու-
թեան ձեւերը բաւականաչափ պահպանուեցան,
որով մեր օրերուն՝ երաժշտադէտ մը որ նոյն
ատեն մեծ արուեստագէտ մըն էր, կարողացաւ
զանոնք մասամբ վերակազմել, այն մեծանուն
երաժիշտը որուն կորուստը կ'ողբանք, Կոմի-
տաս վարդապետ:

Տարի մը տուած, այս քաղաքին իսկ մէջ,
հայ գաղութը հանդիսաւորապէս կը յիշեցնէր
այն երկիւղած հոգածութիւնը որով հայ ազգին
գրադէտները աւելի քան կէս դար առաջ պատ-
ուեցին մեր Վերթոյր Հիւկօ եւ Լամարթին մեծ
բանաստեղծները: Կարելի է այս առթիւ կրկ-

նել այն փոխադարձ շահադրողութիւնը զոր
Արեւմուտքի գիտնականները ցոյց տուին հայ
երգին, հայ հին խաղադրութեան կորսուելէն
յետոյ: Դժուար է հոս յիշատակել այն բոլոր
զանազան հեղինակները որ երեք հարիւր տարիէ
ի վեր հայ երաժշտութեամբ զբաղած ու հայ
արուեստին զոնէ քանի մը պարբերութիւն նը-
ւիրած են: Մատնանշենք միայն, իբր առանձին
նշանակութիւն ունեցող, հոլանտացի Շրէօթէ-
րը՝ Ժէ. զարուն՝ իր հոյակապ Phelaurus-ին
մէջ, Ֆրանսացի Վիլլոթօն՝ ԺԼ. զարուն, յե-
տոյ իտալացի Պիանքինին, որ ԺԹ. զարուն
նօթագրեց աւանդական եղանակները հայկա-
կան պատարագին, զանազան շարականներու եւ
կցուերգներու, քանի մը անստուգութիւններով
ու վրիպանքներով, եւ քառասուն տարի առաջ,
մեր հայրենակիցն ու բարեկամը Փիէր Օպլի,
չառ վաղաժամօրէն անհետացած, եւ որ իր
արեւելեան ուսումնասիրութեանց սկիզբէն իսկ՝
ձգտեցաւ արտայայտելու գեղեցկութիւնն ու
հրապոյրը հայ երաժշտական արուեստին, թէ՛
եկեղեցական եւ թէ՛ ժողովրդական:

Կ'ըսեմ՝ ժողովրդական: Հող երեւան եկած
է արդարեւ մեղեդիին ամենէն որոշ, ամենէն
յատակ, ամենէն կենդանի երեւոյթներէն մին,
հինաւորց Փոլիդիոյ ծովափունքներուն վրայ
կամ Ուրարտուի դաշտերուն մէջ: Սերունդէ
սերունդ փոխանցուած աւանդութիւնը, զոր ժո-
ղովրդական երգիչները, աշուղները, կը տա-
նէին Հայաստանի մէկ նահանգէն միւսը, կը
պահպանէին թէ՛ այս կամ այն տօնին յատուկ
հին երգերու շնորհքը, թէ՛ այս կամ այն նա-
հանգի սեպհական պարի եղանակները, զոր կը
նուագէին գունճայով կամ պարկապուկով եւ
կամ ուտենիէ շինուած փաքիկ սրինդով, եւ
կամ իրենց քեփանչային կնոնտոցին տակ կը
թրթոացնէին սիրուած եղանակները զոր կը
կշռաւորէին զափերն ու հալէտները:

Հին հեղինակ մը րօած է թէ Հայ մը կ'եր-
գէ այնքան բնականօրէն ինչքան սոխակը: Այս
ժողովուրդը, իր ցրուած գոյութեան տարօրի-
նակ շրջաններուն ու վիճակափոխութեանց մէ-
ջէն, միշտ սքանչելի կերպով օժտեալ մնացած
է արուեստագիտական արտայայտութեանց հա-
մար: Ըմբռնելի է սերեմն որ եղած է հայկական
Փօլքօր մը, արուեստ մը ժողովուրդէն մանա-
ւանդ բղիթած ու գիւղական երաժիշտներէն,

արուեստ մը այլապէս, մեծարժէք, մերթ զոգտրիկ, մերթ եղերական, մին ամենէն յատկանշական ժողովրդական արուեստներէն որ դոյութիւն ունեցած ըլլան այդ մարդին մէջ:

Հոս ալ, պէտք է որ, այդ ազգի վերջին աղէտներէն առաջ, միջամտէր իրազեկ արուեստագէտ մը, որ այդ հայկական Փոլքլորին ամենէն սրտաշարժ կամ ամենէն ախորժելի երեսոյթները հաւաքէր եւ ծանօթացնէր: Հոգ ալ կը գտնենք այն անունը զոր քիչ առաջ մեծարանքով կը յիշատակէի, Կոմիտաս վարդապետ:

Պէտք է նաեւ նշանակել ինչ որ հայ երաժշտութիւնը կը պարտի թէ՛ իր բնիկ դաստիարակներուն, թէ՛ մերօրեայ երգահաններուն որ եւրոպական երաժշտութեան ազդեցութիւնը կրած են:

Արդէն իսկ, 1700ին եւ հետեւեալ տարիներուն, Կ. Պոլսոյ հայկական դպրոցի ուսուցիչները, իրենց յոյն կամ ուսմէն մրցակիցներուն՝ ինչպէս Փեթրոս Փելոպոնեսիոսի կամ Քանթեմիրցի Տիմիթրի հետ, մասնաւորապէս զնահատուած էին սուլթաններու արքունիքին մէջ, թէ՛ իրր երգահան, թէ՛ իրր երգիչ: Ատոնցմէ իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր արուեստով կամ իր ազգին յատուկ խառնուածքով, պէտք էր զուարճացնէր օրուան տէրերը՝ անոնց հաճոյքներուն աշխատանքին տալով:

Այդ հայ երաժիշտները, հին մոռցուած խաղաղութեան նշաններուն մէկ մասը օգտագործելով, արժանիքն ունեցան նոր խաղաղութիւն մը ստեղծելու, որ, արեւմտեան երաժշտութեան նմանողութեամբ, ցոյց կուտայ իրենց երգերուն անջրպետները, ամանակները, կշռութիւնները: Այդպէսով կրցան յաջորդ սերունդներուն փոխանցել ճշմարտութիւնը աւանդութեան մը որ իրենց օրով կը սեւեռուէր: Այդ շարքին մէջ, անուանենք զոնէ հնադոյններէն մին, Յովհաննէսեան, եւ իր աշակերտները՝ մինչեւ հռչակաւոր Պապա Համբարձումբ:

Բայց քիչ յետոյ, այդ հայ երաժիշտներու տեսան թէ՛ ինչ կարող էր շահիլ իրենց արուեստը այն յատաջութութիւններէն զոր ձայնական կամ նուագախմբային բաղմամբայնութիւնը կը կատարէր Արեւմուտքի մէջ: Ժթ. դարու կէսէն իսկ, արդէն կարելի էր լսել օփե-

րա մը (1) որ լեզուով ու երգահանին անունով միայն հայկական էր եւ աւելի Ռոսսինին կամ Մէյէրպէրը կը յիշեցնէր:

Գէորգ Եկմալեանով ու Նիկողայոս Տիգրանեանով է մանաւանդ որ յայտնուեցաւ արդիական հայ երաժշտութեան ճշմարիտ ոգին, որ էր հաւասարակշռուած ամբողջութեան մը մէջ իրարու զօդել քէմբը, մօքիֆները, երգերը, զոր հին ու զեռ կենդանի աւանդութիւնը կը հայթայթէր, ու եւրոպական նուագադրութեան ճոխացումները, զանազան դպրոցներու հնչական երանդապնակը:

Եկմալեան ունեցաւ շատ մեծ արժանիքը պատարագի երգեցողութեան բաղմամբայն զեղեցիկ դաշնակում մը տալու, եղանակներու եւ կշռութեանց պատշաճ ներկայացման մը հետ, եւ զայն ճոխացնելով իր ուրոյն մէկ ստեղծագործութիւնով: Թէեւ ուսուցիչ ազդեցութիւնը կը զգացուի քիչ մը հոն, պէտք է այդ գործին մէջ մատնանիչ ընել՝ ի միջի այլոց՝ շահեկանութիւնն ու հրապոյրը Սուրբ Սուրբի մը զոր այդ առթիւ շարադրեց:

Տիգրանեան մասնաւորապէս գրած է զաշնակի եւ լարական նուագարաններու համար: Իր գործին մէջ, որ բաւական կարեւոր է, նոյն նկարագիրը կարելի է դարձեալ նկատել. այս երգահանը զիտցած է ներշնչուիլ հին ժողովրդական նուագածուներու եղանակներէն, եւ իր եռակներուն (trio) եւ քառակներուն (quatuor) մէջ ջանացած է երբեք աչքէ չհեռացնել այն ներշնչումը զոր պաշենական աղբիւրներուն մէջ կը փնտռէր, որոնց հին մեղեդիներէն շատերը արտադրեց:

Բայց հայ արուեստի այս վերջին ու նորագոյն շրջանին մէջ, Կոմիտաս վարդապետի անունն է որ միշտ պիտի տիրական հանդիսանայ: Եթէ ան եղաւ պատուական երգիչ ու զաշնակահար, զպրտապետ եւ երաժշտագէտ, կրնար նաեւ իրր երգահան ինքզինքը ճանչցը-

1) Բանախօսը կ'ակնարկէ այն օփերային գոր Տիգրան Զուհաբեան շարադրեց Թերզեանի Արշակ Բ. (կամ Ոլիմպիոս) տաղաչափեալ լիպրետքոյին վրայ (խտալերէն եւ հայերէն) եւ որ սակայն երբեք չէ ներկայացուած:

նել. բայց թերևս ասկից աւելին է որ բրաւ. Հայ մեղեդիական զծին վերահաստատուիչ, մեծարժէք հետազոտող ու համբերատար արտագրող իր ազգի երաժշտական Փօլլօրին, անջանաց՝ մէկ կողմէ՝ իրենց ամենամեծ գոռութեան մէջ ներկայացնել եղանակներ զոր վերացում եւ պահպանում էր, եւ միւս կողմէ՝ զանոնք պարուրեց նշանաւոր ձայնական դաշնակութիւններով, իր մաւերական հմտութիւնէն եւ իր փորձառութիւնէն քաղուած, իր սեփական խորքէն բղխած, եւ որ, հակառակ իրենց ծայրագոյն հարստութեան, կը յարգէին՝ առանց եղծանելու՝ այդ հնարամիտ ձեւով ներկայացուած բնիկ մօրիփներն ու կշռութիւնները : Արդ, կրնանք ասանց սնապարծ ազգային հրապարտութեան, — որովհետեւ իրողութեան մը հաստատումն է, եւ ուրիշ քննադատներ այդպիսի բնորոշում են, — ըսել թէ Կոմիտաս վարդապետ Փրանսական երաժշտութեան հեղինակ մտնելէն ետքն է որ ամենայնաւ ըմբռնումն ունեցաւ իր իրականացնել ուղածին եւ իր հանճարը աւելի լայնօրէն յայտնագործուեցաւ :

Արդեօք կա՞յ հեռաւոր խնամութիւն մը Հայ արուեստագիտական մտածման եւ մեր ժողովրդինին միջեւ : Ո՞վ գիտէ : Ատիկա ես արդէն նկատել կուտայի քիչ օր առաջ. ի՞նչքան զծէր կը միացնեն մեր հին ճարտարապետական եւ զարդաքանդակային արուեստը, որ «ոռման» կը կոչուի քրիստոնէական Սուրիոյ : եւ ա՛յ աւելի՝ հին Հայաստանի, արուեստին : Ի՞նչպէս բացատրել սերտ նմանութիւնը զոր ԺԳ. զարու մեր վերջին թրուպատուրներէն մէկուն կրօնական երգերը, ըստ Ռիքիէի, կ'ընծայեն Հայկայ որդիներուն նախասիրած մեղեդիներուն հետ : Մեր հայրենակիցը արդեօք այդ Հայերէն մէկուն հանդիպած էր Քորտոփայի սուլթաններու

արքունիքին մէջ : եւ մնալով կրօնական մարդին վրայ, ի՞նչ անգիտացուած կապեր գոյութիւն են ունեցեր, որ, երբ վերջերս Հոլանտայի մայրապետներու վանքի մը մէկ տաղարանը կը ցուցակադրէի, զարմանքով կըցայ հոն գտնել Ս. Հովսիփի մարտիրոսահայն եւ իր բնկերուհիներուն ձօնուած տաղ մը...

Բայց այս վերջին կէտը բացատրելու համար, թերևս պէտք է յիշել որ Փրանսացի ասպետ մը եղաւ անկախ Հայաստանի վերջին թագաւորը :

Այս նշանաւոր եւ սքանչելի նախախայրիքներէն է որ կը ծագի հայ նոր երաժշտական զարոյցը : Ներշնչուելով այն երաժիշտներէն զոր անուանեցի եւ որ երբեմն իրենց վարպետները եղան ու իրենց մտատիպարները կը մնան, այժմեան հայ երգահանները ստեղծելու վրայ են զործեր որ մեծապէս արժանի են մեր իրազեկ ուշադրութեան : Ծափահարութեանց միւսնոյն գումարին մէջ պարփակենք ուրեմն, նաեւ անունները զոնէ անոնցմէ ոմանց, Սարգսեանի, Պարթեւեանի որ աշակերտն է Վէնսան տէնտիի եւ որոնց զործերը պիտի լսէք քիչ յետոյ, Ալէմշահի եւ իրենց այլ եղբայրակիցներու, որոնք իրր օժանդակ ունին արուեստագէտներու հոյլ մը, պատուական երգչուհիներ ինչպէս օրիորդներ Մարգարիտ Բաբայեան, Հայկանուշ Թորոսեան եւ Իրիս Պիլպիլեան, նուազածուներ ինչպէս Տիրան Ալեքսաննան, ու Փարիզի հայ երգչախումբերը, այնքան ճապուկ եւ իրազեկ, կաղմուած՝ ոչ թէ արհեստով երգիչներէ, այլ ջերմեռանդ երաժշտասէրներէ : Նոր արուեստի զարոյց մը իրականացնելով բոլորն ալ արեւելեան հինաւորաց կարգերուն (mode) մեղեդիական եւ կշռական ներշնչումը հաճոյքով կը միացնեն այն դաշնաւորական ճոխութեան զոր զխոցած են ստանալ մեր Արեւմուտքէն :